

МИЛКА ИВИЋ
(Београд)

О НЕКИМ ОСОБЕНОСТИМА ЛИЧНИХ ЗАМЕНИЦА У ПРОЦЕСУ АНАФОРИЗАЦИЈЕ

Предмет овог излагања су такве теме везане за проблем анафоризовања личног заменицом чијом се адекватном разрадом обезбеђују пунији, свестранији увиди у словенску језичку стварност, а којима одговарајући граматички описи ипак, по правилу, досада нису поклањали онакву пажњу какву те теме заслужују.

Кључни изрази и појмови: анафоризовање заменицом, анафоризовање елипсом, предикатски номинални антецедент анафоре, везана/невезана анафора, анафорско *један*, морфолошко/семантичко конгруирање по реду с номиналним антецедентом анафоре.

„Чак и у великим, научним граматикама, поглавље о заменицама обично је веома оскудно и своди се на класификацију, опис флексије и набрајање облика. Појмови као што су референција, анафора, деикса, супституција, антецедент, мада су постојали још давно пре настанка модерне лингвистике, у граматикама се готово и не помињу“, констатовао је, пре двадесетак година, Иван Клајн (Клајн 1985, стр. 2). Умесност те његове констатације није, нажалост, ни дан данас у потпуности дезактуализована — у многим срединама ствари углавном и даље стоје управо онако како их је Клајн још онда сагледао. Па чак ако се и догоди да, у одговарајућем граматичком опису, буде објашњено како у језику, у којем делује тзв. *horror equi* принцип, лична заменица функционише као релевантно замењивачко средство намењено томе да поновом оном о чему информиса нека претходно исказана именица, ипак, у таквом опису, по правилу, нешто важно остаје: детаљнији осврт и на чињеницу да анафорска служба може, под неким одређеним околностима, личној заменици бити ускраћена.

Излагање које следи срачунато је, између осталог, и на то да приведе пажњи управо те „одређене околности“, са таквим блокаторским својствима.

А ако је већ о томе реч, онда је свакако најприродније отпочети „смотру блокатора“ указивањем на оне који су универзалнијег карактера у том смислу што им деловање није ограничено само на један језик или само на једну породицу језика.

У такве се на првом месту сврстава наше препознавање, у процесу комуникације, оних случајева када би се анафоризација, да до ње дође, *дивергентно* остварила.

Термином *дивергентна анафора* („anaphore divergente“) служи се Georges Kleiber зато да укаже на феномен постојећег „раскорака“ у примени принципа анафоризације онда кад је посредни однос метонимичким условљене индиректне референције („une relation de référence indirecte métonimique“ — Kleiber 1995, стр. 105). До таквог односа долази, на пример, онда кад одређену књигу, одређеног писца, поменемо — не по њеном наслову, већ по његовом имену: *Пекић је ѿамо, лево, на горњој ѿолици* и сл.¹ Показује се, међутим, немогуће, управо онако како на то Kleiber и упозорава, да, у наредној реченици, продужимо свој исказ о „Пекићу“ с оваквом анафоризационом остварењем: *Мораћемо ГА однеиѿи мајѿиору на коричење, сав је раскуѿусан* (**Пекић је ѿамо, лево, на горњој ѿолици. Мораћемо ГА однеиѿи мајѿиору на коричење, сав је раскуѿусан*).

У универзалније заступљене појаве спада свакако и то да наше поимање природе онога што се именицом саопштава постаје, у одређеним случајевима, регулациони фактор могућности/немогућности додељивања тој именици улоге антецедента анафорској заменици. Тако, на пример, у нашој процени тога да ли њоме именовано јесте или није отуђивод људског бића лежи регулациона моћ о којој је реч. На сагледавање те чињенице наводи драгоцену опаску John-а Kimballa, изнета у раду Kimball 1973, стр. 263, о томе како се може рећи: *John had an umbrella yesterday, but someone else has it now* (= *Јован је кишобран имао јуче, али њега сад има неко други*), а не може: **John had a cold yesterday, but someone else has it now* (= **Јован је назеб имао јуче, али њега има сад неко други*). Опаска је пропраћена одговарајућом напоменом да је немогућност анафорске прономинализације неизбежна последица те околности да такве појаве као *назеб* не остварују своје постојање изван оног бића које их поседује („have no existence independent of their possessor“).

¹ Уп. и француски пример *Françoise Sagant est sur l'étagère de gauche* који је наведен у раду Kleiber 1992, стр. 316.

Много су, међутим, чешће заступљене оне „блокаде“ анафорске употребе личне заменице које су специфичне само за један језик или само за једну породицу језика.

Недавно сам (у раду *On the anaphora problem in Slavic* који треба да буде објављен у *The International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* Vol. 44/45) имала прилике да се поближе осврнем на драстично одступање српског језика од понашања карактеристичног за руски и пољски при отелотворењу анафоре у којој се семантички „одсликава“ предикатска именица. Претходно је Jens Nørgård-Sørensen (Нёргор-Сёренсен 2000), констатујући да у поменути два језика лична заменица обавља такву анафорску службу (уп. *И хотя она уже давно по должности не комиссар, но она остается им по призванию, Uważał się za wielkiego filozofa i NIM rzeczywiście był* и сл.), сасвим исправно нагласио како се у српском ту идентичном прономиналном решењу никако не би могла доделити таква синтаксичка функција па је, илустрације ради, указао на то да руска реченица *Дед и впрямь казался ему старым человеком другого века (он и был ИМ)* добија у српском свој преводни еквивалент у реченици *Деда му се учинио сџарим, као човек из неког другог века (ШТО ЈЕ ОН И БИО)*. То указивање аутор је пропратио напоменом да српски уопште искључује заменицу из анафорске употребе кад год „антецедентом јављается именной предикат“ (стр. 45).

Што се, међутим, овог последњег ауторовог запажања тиче, оно не одговара постојећем стању ствари. Српски, наиме, и м а могућности да употреби заменицу као анафорску замену предикатској именици, додуше не личну, него показну. Отуда би и оној руској изјави о „деди“ тачније одговарала, као преводни еквивалент, реченица: *Деда му се учинио сџарим, као човек из неког другог века (он је ТО и био)*.

Под околностима о којима је реч, лична заменица своју замењивачку функцију не обавља, очигледно, онако како то иначе чини — сама собом, већ је обавља у одређеном морфолошком лику — у форми инструментала. Такви словенски језици, као руски и пољски, којима је и дан данас доступно отелотворење предикатске именице инструменталом, немају, разуме се, никаквих тешкоћа око тога да и њеног семантичко-синтаксичког „заменика“ искажу у том облику. У савременом стандардном српском, међутим, морфологизација предикатске именице инструменталом је изобичајена, тако да је личној заменици ускраћена могућност да одговарајућим морфолошким ликом, тј. формом инструментала, сигнализује своју улогу анафорског корелата такве именице, што, по мом уверењу, и објашњава зашто је њој, баш у српском, та улога недоступна.

Прономинална анафора не бива увек експлицитна, него често и имплицитна, тј. оличена е л и п с о м. Као што већ одавно знамо, људи и иначе без устезања прибегавају „нулизацији“ у приликама кад треба остварити к о х е з и ј у унутар неке дате текстуалне целине, под свесно разабрајући да ће њу на погодан начн устројити уколико буду, по одређеним правилима, изоставили у свом исказу оно што је могуће преузети из претходног („to create cohesion by leaving out, under definite rules, what can be taken over from the preceding discourse“ — Halliday and Hasan 1976, стр. 196). С друге стране, ако се и слажу у томе што се сви служе „нулизацијом“, језици се ипак често о с е т н о између себе разликују п о м е р и у којој им је та појава доступна, тако да је и ту потребно подробније осветљавати стање ствари у сваком датом језику појединачно.

Засад је добро познато, на пример, да су представници словенске језичке породице, у поређењу са енглеским језиком, изразито „нулизаторски“ настројени (уп. српску реченицу *Марија каже да је /Ø/ купи́ла нов шешир* с одговарајућом енглеском: *Mary says that SHE has bought a new hat*). Имајући управо ту околност пред очима да лична заменица једног језика добија у другоме свој преводни еквивалент у виду „нуле“, неки аутори, као, на пример, Thomas Wasow (Wasow 1979, стр. 13) или Herbert Coats и Zheng-miss Dong (Coats–Dong 1994, стр. 283), предлажу да се термин *прономинализација* шире искоришћава, тј. тако да „покрије“ собом и феномен овакве елипсе.

О томе кад у стандардном српском мора / може / не може елипса да надомести анафорску улогу личне заменице зна се, додуше, понешто, али још увек не и све што би ваљало знати.

Већ одавно у стручним круговима постоји, на пример, пуна упућеност у то да, ако се жели сачувати неутрални стил изражавања, субјекат зависне, допунске, синтаксичке структуре мора бити изостављен — уп. *Пера је обећао да ће јој /Ø/ њо рећи* и сл. Уколико, међутим, није такав стил изражавања посредни, ствари стоје другачије. Тако ће се у управо наведеном примеру, место елипсе, појавити лична заменица због потребе за наглашавањем чињенице да ће њој то рећи б а ш о н, *Пера*, а не неко други (ко се, у ранијим разговорима, такође помињао, уз *Перу*, као могуће „решење“): *Пера је обећао да ће јој ОН њо рећи*.

Догађа се и то да емфаза буде посебно интензивна — неко, рецимо, говори о некој особи негодујући због одређеног поступка те особе па, да би нагласио то своје негодовање, у позицију анафоре не поставља личну заменицу, него поновљено име дотичног (дотичне), и то у конструкцији с изразом *њај истии (ња истиа)* — уп. *Тако ми је недавно*

тврдио Пера. А сад ТАЈ ИСТИ ПЕРА тврди да ми никада ништа слично није рекао и сл.

Недавно су у стручној литератури уочене извесне релевантне несаобразности у словенском језичком свету које се тичу својства тог и тог језика (тих и тих језика) да, у одређеним случајевима допусти / не допусти (допусте / не допусте) слободу и збора између анафорски употребљене личне заменице и елипсе, тако да се ни та тема никако неће убудуће смети заобилазити при опису одговарајућих српских језичких прилика.

Захваљујући, наиме, истраживачком труду Marjorie J. McShane, усмереном на осветљавање прономиналне анафоризације у руском, пољском и чешком, а чији су резултати саопштени у раду McShane 1999, стручна јавност је упозорена на то да постоји неслагање међу појединим представницима словенске језичке породице у следећем: док је, под одређеним семантичко-синтаксичким условима, руском и пољском, поред заменичког облика, и елипса доступна као алтернативно анафорско решење, дотле у чешком, под тим истим условима, анафорско коришћење елипсе не долази у обзир. Међу примерима наведеним илустрације ради налазе се и следећи (в. стр. 50 и 79):

- (1) *Матъ случайно выпустла птицу, но сын (е) поймал.*
Matka przypadkiem wypuściła ptaka, ale syn (go) złapał.
Matka náhodou vypustila ptaka, ale syn ho chytil.
- (2) *Почему подушка лежит на полу? Подними (е), пожалуйста.*
Dlaczego poduszka leży na podłodze? Podnieś (ją), proszę.
Proč ten polštář leží na podlaze? Zvedni ho, prosím.

Превод на српски ових примера потврђује да тај језик, баш као и чешки, ту искључује појаву елипсе:

- (1) *Мајка је случајно испустила птицу, али је ЊУ син ухватио.*
- (2) *Зашто тај јасиук лежи на полу? Подigni ГА, молим те.*

Једном речју, у овој појединости српски се сврстава уз чешки, а насупротив руском и пољском.

Умесно је на овом месту поменути и закључак до којег је дошла, након темељних текстуалних проучавања, Вера Митриновић: „Разлике у анафорској употреби заменице у српском и пољском језику могу се *grosso modo* свести на релативно веће учешће прономинализације као анафоризационог поступка у српском тексту у поређењу

са пољским. Насупрот томе, како је обелоданила наша анализа, у пољском тексту 'избегава се' коришћење заменичке анафоре, најчешће у корист максималне тематске компресије (имплицираност субјекта, нулта анафора), али такође, мада ређе, у корист пуне именичке фразе (понављање именичког антецедента, пласирање његовог синонима, хипонима, хиперонима)" (Митриновић 2000, стр. 676).

Све што је досад речено показује да је доиста неопходно, при давању података о словенским личним заменицама, што прецизније информисати и о могућој алтернацији заменичка/нулта анафора у сваком словенском језику појединачно, поготову ако је дати граматички опис датог језика намењен онима који тај језик уче као страни.

Постоје, међутим, још неки занимљиви проблемски аспекти оличавања анафоре личном заменицом који такође завређују и више осврта него што обично добијају у стручној литератури.

Имам ту, пре свега, у виду могући феномен да информативна прозирност прономиналне анафоре, у одређеном случају, „затаји“ и чињеницу да се језици међусобно разликују и по томе располажу ли или не располажу неким посебним лексичким или граматичким средствима намењеном предупређивању настанка тог феномена.

У српском језику до таквог „затајивања“ изузетно ретко долази, али ипак — долази. Ако неко, на пример, у неком друштву изјави: „*Пера је Ђоки јавио да је његова ћерка стигла*, они од присутних који нису упућени у то о чијој се ћерки разговара никако неће моћи разабрати, на основу израза *његова*, је ли она *Перина* или *Ђокина*, или јој је, можда, отац неко треће, раније помињано лице.

У општелингвистичким разматрањима појава анафоризације строго се води рачуна и о појмовно-терминолошкој дистинкцији: *везана анафора (bound anaphor) / невезана анафора (unbound anaphor)*. На прономиналну анафору којој се тачно зна антецедент примењује се прво поменуто терминолошко решење, а на ону којој се то тачно не зна — друго. На потребу да се таква дистинкција уважи навела су стручњаке пре свега граматичка факта енглеског језика. Њих имајући у виду, Ноам Чомски је, својевремено, скренуо меродавнима пажњу на следеће: заменички облик *his* (од *he* = 'он') у реченици *John found his book* може у принципу упућивати на било које мушко лице, укључујући ту и именованог *John*-а („*may refer to any male, including John*“ — Chomsky 1975, стр. 104). Да је, међутим, исти тај исказ на који се осврће Чомски био формулисан — не на енглеском, већ на српском, не бисмо били суочени ни са каквом нејасноћом око тога је ли или није баш *John* у питању; јер — да јесте, реченица би гласила овако: *Јован је нашао СВОЈУ књигу*, а да није — овако: *Јован је нашао ЊЕ-*

ГОВУ књигу. Другим речима, коришћење у српском тзв. „заменице за свако лице“ (*свој/себе*²) срачунато је, у ствари, на то да обезбеди „комуникацијску провидност“ у ситуацијама кад би она лако могла да затаји.

Додуше, чак ни увођењем тог специфичног прономиналног ентитета у језик потенцијална опасност од референцијалне нејасноће не мора бити баш у потпуности отклоњена. За руске прономиналне облике *себя* и *свој*, који по употреби одговарају нашим облицима *себе* и *свој*, Зинаида Д. Попова (Попова 1982, стр. 15) напомиње како ипак ни они не обезбеђују доследно жељену комуникативну јасноћу. Фокусирајући исказ *я застал помощника у себе в кабинете*, она објашњава да га, мада граматички није неисправан, говорни представници рускога језика „заобилазе“, опредељујући се, ради „устранения неясности“, за нешто другачија граматичка решења — кажу или *Я застал помощника в ЕГО (в МОЕМ) кабинете*, или *Я застал помощника У НЕГО (У МЕНЯ) в кабинете*.

Говорни представници српскога језика, будући лишени могућности да се ту на идентичан начин послуже конструкцијом с изразом *себе*, немају тај формулацијски проблем на који упозорава Попова. Али управо то што је досад сагледано показује да би у домену тог феномена — функционисања „заменице за свако лице“ — било потребно, прво, што прецизније „снимити“ актуелну слику стања ствари у целом словенском језичком свету, па њу онда подврћи конфронтацији с одговарајућим лексичко-граматичким датостима других језичких „породица“. Ово пре свега стога што се, у најновије време, у иностраној стручној литератури, све више указује и на тај феномен као на један од важнијих показатеља словенске лексичко-граматичке самосвојности.³

² У РМС је, уз одредницу *себе*, дата оваква дефиниција: „генитив повратне заменице или личне заменице сваког лица која се употребљава за свако граматичко лице било у једнини или множини када субјекат у реченици треба поново изрећи у неком од косих падежних односа“. Њу би, међутим, требало допунити податком да се ту не ради искључиво о граматичком, већ и о тзв. „логичком“ субјекту. Наиме, сасвим је исправно рећи *Њему је жао себе*. Изјава *Њему је жао њега* имала би сасвим друго значење (тј. то *њега* би се односило на неку мушку, разговору неприсутну особу, али која се претходно помињала).

³ Тако су, на пример, сасвим недавно Rose-Marie Déchaine и Martina Wiltshcko (Déchaine–Wiltshcko 2002, стр. 430) баш нагласиле како је једна од упадљивих одлика романских језика оличена чињеницом да се ти језици служе идентичном формом личне заменице и кад је анафорски однос корелативног карактера, и кад није (уп. наше реченице: *Ја сам СЕБЕ видела / Марија МЕ је видела* с одговарајућим француским: *Je ME suis vu / Marie M'a vu*).

Уколико се баш сам српски језик постави у жижу пажње, онда се, приликом описа анафорске употребе личних заменица, обавезно морају обезбедити и одговарајући увиди у две за тај језик специфичне појаве.

Прва се појава своди на чињеницу да српски, који иначе, као што знамо, није опредељен за доследније сигнализовање појмовне дистинкције 'одређеност'/'неодређеност', ипак, у неким приликама, устројавајући анафорски синтаксички конституент, у п р а в о т о ч н и и, тиме што га, у зависности од поменуте дистинкције, отелотворује у оваквом или онаквом лексичко-граматичком лику. Тако ће, на пример, у разговору, неко ко је управо испричао како је тај и тај од њега *шражио новине*, допунити тај свој „извештај“ изјавом која гласи или (1) *И ја сам му ИХ дао*, или (2) *И ја сам му дао ЈЕДНЕ*, све зависно од тога да ли се радило о (1) одређеним или о (2) било којим новинама.

Израз *један* у својству анафорског решења (2) битно се разликује од тог истог израза са нумеричким значењем, управо онако као што се и енглеско *one*, у служби какву има наше нумеричко *један*, разликује од енглеског бројног израза *one* („the proform *one* is distinct from the numeral *one*“ — Déchaine and Wiltschko 2002, стр. 410, нап. 11). Будући да у тој својој анафорској функцији наше *један*, односно енглеско *one*, баш као и лична заменица, отелотворује собом анафорску про-форму („in its anaphoric use, *one* is a pro-NP“ — исто, стр. 419), намеће се питање на које засада још није дефинитивно одговорено: како је, с теоријске тачке гледишта, најприкладније, не само појмовно, него и терминолошки, идентификовати таква анафорској заменици у језицима алтернативна средства чија је намена да, анафоризујући, сигнализују уједно и значење неодређености?

Други проблем који имам у виду, а који се такође српске анафорске заменице тиче, јесте неминовна компликација с њеним „пресликавањем“ својстава именичког антецедента онда када је у том антецеденту оличено несагласје између стварног рода именованог створа и онога што о тој појединости морфолошки показатељ дате именице саопштава⁴. Именица *девојче*, на пример, еземплификује собом такву логичку аномалију, а граматичку стварност. Од анафорске заменице се, међутим, очекује да род који треба да је њом саопштен буде конгруентан с одговарајућим податком антецедента. Питање које ту

⁴ О томе какви све проблеми могу бити скопчани са граматичко-лексичким начинима обележавања семантике рода у језичком свету узорно обавештава књига Corbett 1991.

сад неминовно искрсава гласи: хоће ли то неминовно „сагласје“ бити, у датом случају, остварено *ad formam* или *ad sensum*?

У принципу је, зна се, могуће и једно и друго; а како се то конкретно решава?

У свом пажње вредном раду Смолска 1997, Аделаида Смолска је прво подсетила: „српски лингвисти А. Белић, М. Стевановић, Ж. Станојчић су истицали да је за избор модела слагања релевантна дистантна позиција речи која спада у конгруентне односе“, а затим додала да ту ипак постоји још један, досад неуочен регулативни фактор, и објаснила на шта мисли овим речима: „присутност категорије одређености и категорије неодређености такође је релевантна за избор семантичког (логичког) или граматичког слагања“ (стр. 452). При том је, илустрације ради, навела следећа два примера (стр. 453), оба преузета из текста *Роман о Лондону* Милоша Црњанског, који егземплификују шта бива ако је (1) ’неодређеност’ посреди, а шта ако је (2) ’одређеност’:

(1) *Имала је љубикости неког девојчетиа кад Га освейле у враишима љри улазу из мрака.*

(2) *Рјеиин се сећао како је љришао девојчетиу и како је љочео да ЈЕ љеиши.*

Оно што стручњацима преостаје јесте да што пажљивије осматрају какав је актуелни поступак с разматраном конгруенцијом говорних представника стандардног српског, и то не само онда кад они пишу, него и кад међусобно разговарају, како би се свестраније учило у којем се правцу данас креће, и по којем све принципу, њихово радије опредељивање за конгруенцијско решење типа *ad formam*, односно *ad sensum*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Chomsky 1975: Noam Chomsky, *Reflections on Language*, New York.
- Coats–Dong 1994: Herbert Coats and Zheng-miss Dong, Ellipsis in Russian, *Russian Linguistics*, Vol. 18, № 3, 281–298.
- Corbett 1991: Grevill Corbett, *Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Déchainе–Wiltschko 2002: Rose Marie Déchainе and Martina Wiltschko, Decomposing Pronouns, *Linguistic Inquiry*, Vol. 33, № 3, 409–442.
- Halliday–Hasan 1976: Michael A. K. Halliday and Ruqaiy Hasan, *Cohesion in English*, London.
- Kimball 1973: John P. Kimball, The Grammar of Existence, *Papers from the Ninth Regional Meeting Chicago Linguistic Society*, Chicago Illinois, 262–270.
- Клајн 1985: Иван Клајн, *О функцији и љрироди заменица* /Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 7/, Београд.

- Kleiber 1992: Georges Kleiber, Qui est sur l'étagère de gauche ou faut-il multiplier les référents?, *Études de linguistique romane et slave*, Cracovie, 315–341.
- Kleiber 1995: Georges Kleiber, Polysémie, transferts de sens et métonymie intégrée, *Folia Linguistica* XXIX 1–2, 105–132.
- McShane 1999: Marjorie J. McShane, The Ellipsis of Accusative Direct Objects in Russian, Polish and Czech, *Journal of Slavic Linguistics*, Bloomington, Indiana University, 45–88.
- Митриновић 2000: Вера Митриновић, Заменице трећег лица у српским, пољским и руским наративним текстовима, *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, Београд, 671–686.
- Нёргор-Сёренсен 2002: Й. Нёргор-Сёренсен, Референциална функција руских местоимениј (в сопоставлении с местоимениями некоторых других славянских языков), *Вопросу языкознания* № 2, 35–47.
- Попова 1982: З. Д. Попова, *Грамматическая стилистика русского языка*, Воронеж, изд. Воронежского университета.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска.
- Смольска 1997: Аделаида Смольска, Међуоднос граматичких и семантичких категорија код именице у српском језику, *Научни сасиџанак слависта у Вукове дане* 26/2, Београд, 449–455.
- Wasow 1979: Thomas Wasow, *Anaphora in Generative Grammar*, Gent–Antwerp–Brussels.

S u m m a r y

Milka Ivić

ON SOME PECULIARITIES DISPLAYED BY PERSONAL PRONOUNS IN THE ANAPHORIZATION PROCESS

The central concern of this article is to bring into sharper focus some problems related to personal pronouns and anaphorization that need to receive their proper share of attention in Slavic grammatical descriptions. The topics examined in the article include: (1) the identification of factors preventing the occurrence of the anaphoric pronoun in a given discourse; (2) the answer to the question why Russian and Polish anaphoric pronominal expressions which substitute for the predicatively used noun do not have analogous equivalents in Modern Standard Serbian; (3) the fact that Slavic languages differ with regard to how they treat anaphoric personal pronouns in relation to “null” anaphor; (4) the phenomenon of the so-called *bound / unbound anaphor*; (5) the necessity to admit that the anaphorically used Serbian word *jedan* functions as a discrete marker for the ‘indefiniteness’ category; (6) the need to get still more insights into what governs the gender agreement in cases when the noun’s gender semantics and its morphological gender type are noncongruent.